مۆسیقا و مرۆڤ

ڕەحیم لوقمانی
(سەقز)

زەوی بەمیزانێکی جوان هەڵدەسووڕێ. ئەگەر ئەم میزانەی نەمێنێ، ژیان نامێنێ. سروشت و دیاردەکانی هەموو دەنگ و سۆز و ئاهەنگن. وژەی با هاژەی ڕووبار، خوڕەی کانیاو، خرمەی باران، چریکەی باڵداران و گیاندارانی تر دەنگی مۆسیقای گیان پەروەری سروشتن و ڕوحی ئینسانیش شارەزای هەموو گۆشەو دەزگاکانیەتی. بەربەرەکانێی ئینسان و سروشت. غەم و حەزو شادی هەریەک بەجۆرێ تەلی گیانیان هەژاندووەو خستوویانەتە سۆز و گریان و گۆرانی.

سەردەمی ڕاوی گیانداران ئاهەنگی ڕاوی خولڤاندووە دەمێک مشتووی ئامووری گرت و گەوزی دروێنەی وەشاند گۆرانی کار سەری هەڵدا. لەگەڵ شەڕی دڕندە و دوژمنانیدا سروودی بەرەنگاری و نیشتمانی پەیدا بوو. کە خەرمان هەڵگیرا و نێچیری باش ڕاوکرا، یان نەیاران ڕاونران بە چەپڵەڕێزان و هەڵپەڕینەوە جێژن گیراوە.

بەپێکدادانی داروبەردان تێگەیشتن کە هەر شتێک دەنگێکی لێ دەبێتەوە. بەردانی ژێی کەوان و هاژەی کلۆری بنەداران، سادەترین سازی پێ ساز کردن. کە ژیان و گوزەران بەرەو ژوورتر هەڵکشا سۆزو خەیاڵیش پوختەتر بوو. سازەکانیش جوانتر، هاودەنگی ڕوح و خەیاڵ بوون. بەپێی باری جوغرافیاو تایبەتمەندیی شوێنی ژیان، سۆزو هەستی دەروونی مرۆڤیش یەکجۆر نەبوون. چیاییەکان حەزیان لە چیای بەرزو خوڕەی کانی و بەفراو و دەنگی باڵدارانی چیاو حەنجەرەی غەم و شادییان زمانی سروشتی خۆیان بووە، دانیشتووی گەرمێن و لێواری دەریاکانیش حەزیان لە جوانی و ڕەنگ و دەنگی زێدی خۆیانە.

مۆسیقای هەر میللەتێک لەسەر بنەمای دیاردەکانی سروشت و وڵاتی خۆی گیرساوەتەوە. ئەو ڕیتم و ئاهەنگانەی کە لەنێو هەست و خوێنی خەڵکیدا گووراون، هەرگیز دەستی زەمان خۆڵی بیرچوونەوەیان بەسەردا ناکات. لەوانە مۆسیقای کوردی کە لە هەموو بوارەکان ژیانی کوردەواریدا ڕیشەی داکوتاوە. لە غەمو شادییەوە بگرە هەتا مەرگ هەموو چرکەیەکی پڕ سۆزی ژیان زایەڵەی مۆسیقا هاتۆتە هاواری دەروون، وەک گۆڤەند، شەلان. چەمەرچۆپی...تاد.

گۆرانی و مۆسیقای ئێمە پێش هەموو شتێک هەناسەی دێرینی نیشتمانە زایەڵەی سۆزو ناڵەی باپیرانە کە لەژێر خاکەوە دێتە بەرگوێ. شریخەی مەتاڵ و خرمەی ئەسپی سوارانی کاروانە کە ئێمەی نەوەی تازەو داهاتوو دەیبیسینەوە دڵمان دەڕوا. تەنبوور و بلوێرو شمشاڵی شوانان کێ دەڵێ دەنگی سروشتی خۆمان نییە. گۆڤەندی کەسک و سوور کێ دەڵێ لە ڕەنگی سروشت ناچێ؟

نووسەری کتێبی داغستانی من لە بارەی مۆسیقاوە دەڵێ: خەنجەر پیاو دەخاتە گەرووی مەرگ، مۆسیقا زیندووی دەکاتەوە. دەڵێ: ڕق و قین و خۆشەویستی لە بێژنگ بدە گۆرانیت دەست دەکەوێ. بەسەرهات و

کاروباری مرۆڤایەتی و ژیان لە بێژنگ بدە گۆرانیت دەست دەکەوێ و. دەڵێ: شامیل یەکێک لە گەورەکانی داغستان وتی: گۆرانی تەنیا دوو شتی تێدایە، یان خەندە یان فرمێسک. ئێمە کە لە شەڕداین. پێویستمان بەوانە نییە و بەخراپی دەزانم دەجا گۆرانی لە هەر کەس ببیستم، بەتوندی سزا دەدرێ. ژن بەگسک و پیاو بە قامچی.

هەر لەو دەمانەدا، دوژمن گوندێکی داغستانیان گەمارۆدا، برینداران لە ڕەوەزو بانانەوە خۆیان هەڵداشت. خوشکی شامیلیش لەنێو گەمارۆکەدا بوو. زۆریان کوژران. شامیل بە برینداری خۆی گەیاندە گوندێکی تر. بەرلەوەی جڵەوی ئەسپەکەی بگرن. سۆزو لۆرەیەکی دڵگیری بەرگوێ کەوت.. «بگرین، بگرین. دێ نشینە چیاییەکان، بۆ شەهیدەکانتان بگرین..»

شامیل بە تووڕەیی وتی: ئەم گۆرانییە چەند دێڕە.

گوتیان قوربان سەدو دوو.

گوتی: هەرکەس دایناوە سەد قامچی لێدەن. دوویش بۆ خۆم.

پیاوەکان دەچنە گوند سەرانسۆیەک دەکەن، دێنەوە و هیچ ناڵێن. پاش تاوێک دایکی پیری شامیل بەگسکێکەوە دێتە لای و دەڵێ:

– ڕۆڵە ئەو شیعرە من داموناوە. ها لێم دە.

شامیل بەرگ و شیر لە خۆی دەکاتەوەو بە یەکێ لە پیاوەکان دەڵێ. ئادەی لە خۆم بدە، بەڵام پیاوانە. دەبێ پشتم خەڵتانی خوێن کەی. ئەویش بەناچار پشتی ڕەش و شین دەکاتەوە و پاش چەند ساڵان، خەبات و بەرگری چیاییەکان لەبەر هێرشی ڕووس هەرەس دێنن و داغستان تێک دەشکێ. چەند ساتێک بەرلەوەی شامیل دەست بگیرکرێ، بەپەرۆش و غەمێکی گرانەوە، (غەمی لە دەست چوونی ئازادی و وڵات) لە شوێنێک دادەنیشێ و بەژنەکانی دەڵێ: ئادەی دڵم گیراوە، گۆرانیەکەی دایکی ڕەحمەتیم بۆ بڵێن.

ئەوانیش بەدەنگێکی بەسۆز بۆیان گوت. گوتی: جارێکی دیکەش بۆم بڵێنەوە، بۆیان گوت جارێکی دیکەش بەمجۆرە تاسێ جار ئەو گۆرانییەی پێ گوتنەوە. ئەمە لە کاتێکدا بوو کە خۆی گۆرانی قەدەغە کردبوو، بەڵێ داغستان گیرا، شامیلیش نەما، بەڵام گۆرانییەکانیان هەر نەمردن. هەر لەم کتێبەدا نووسەر لە بارەی کاردانەوەی گۆرانی، دەڵێ. جارێکیان دەستەیەک لە جەنگاوەران لە شەڕێکدا سەرکەوتووانە دەگەڕانەوە. لە دارستانێکدا. سێ دوژمن کە تەریک کەوتبوون. دەوری ئاگرێکیان دابوو و گۆرانییان دەگوت. یەکێکیان ویستی تەقەیان لێ بکا فەرماندە دەڵێ: دەست ڕاگرن.

کامتان لە ڕووسی دەگەن، بزانن دەڵێن چی؟

یەکێکیان ڕووسی دەزانی گوتی قوربان ئەوە گۆرانی بۆ دەزگیران و دایک و وڵاتیان دەڵێن. پێیان دەڵێ: ئامان لێیان گەڕێن، ئەمانە دوژمن نین. ئەوانیش شەیدای خۆشەویستی و نیشتمانی خۆیانن. ئاشتییان لێ تێک مەدەن. بەمجۆرە گۆرانییەک گوللەی گەڕاندەوە.

مۆسیقاو گۆرانی ڕوحێکی ئینسانییە کە هەرگیز نامرێ و لە بەین ناچێ و ناتوێتەوە. پاشاکان، خاوەنی زێڕو زۆران ناویان دەچێ بەگێژەنی ئاشا، بەڵام ئایا تائێستا کێل و بەردێکیان دیوە لێی نووسرابێ: ئالێرەدا گۆرانییەک نێژراوە؟!

مۆسیقا ڕوحێکی موقەدەسە و ناخی گیانی هەموو زیندەوەران خۆراکی لێوەردەگرن. منداڵی ساوا گوێی بەدەنگ دەزرنگێتەوە. کە مۆسیقایەک دەبیستێ، خۆی بۆ ڕادەشەکێنێ و دەگەشێتەوە. زانایان ئەم کاردانەوەیان لە گیاشدا بینیوە. دوو گوڵخانەی پڕ گوڵیان بۆ ئەم کارە تاقی کردەوە. ئاو و هەواو ڕووناکی بۆ هەموو لا وەک یەک، بەڵام هەموو ڕۆژێ سازێکی بەسۆز و خۆشیان بۆ گوڵخانەیەکیان لێدا. پاش چەند مانگ بۆیان دەرکەوت کەوا گوڵەکانی ئەم گوڵخانەیە گەشتر و جوانتر و گەورەتر لەوی دیکە بوون.

وەک پێشترێ وتم لە چاخەکانی سەرەتاییدا، پێش هەموو شتێک مۆسیقا هەوێن و هاوڕازی ڕوح و دەروونی ئینسانان بووە. ئەم ڕوحە پیرۆزە لە ئەدەبیاتی کەونارا و شیعری هەموو شاعیراندا بووەتە گیانی بزاوتن و هەناسەی بەرهەمەکان. ئەگەر خوێنی مۆسیقایی لە شیعرەکاندا نەبایە، ڕەنگە دەماودەم نەدەهاتن. لە بەیتی کۆنی کوردیدا کە هەرکامیان ئاهەنگی تایبەتی خۆی هەیە، لەو شوێنانەی کە غەم و شادی بەتەواوی بەسەرداستاندا زاڵ دەبن. زمان دەبێتە مۆسیقاو هەوایەکی بە سۆزی مۆسیقایی لووتکەی بەسەرهات دەگێڕێتەوە.

گۆرانی و مۆسیقای میللی خۆمان کە ڕیشەی لە سینگ و دەماری سروشتی وڵات دایە بەدرێژایی زەمان تایبەتمەندییەکانی خۆی پاراستووە. لە هەموو دەوراندا کاری کردۆتە سەر شاعیران و عارفان، یەکێک لە عارفان دەڵێ: مۆسیقا بۆ هەندێک خۆراکە، بۆ هەندێک دەوایە و بۆ هەندێکی تر باوەشێن.

ئیمام محەمەدی غەزالی دەفەرموێ بیستنی ئاوازو مۆسیقا کە بەغەم و شادی گیان دەهەژێنن کارێکی پیرۆزە. ئەگەر شادی بێ بزاوتن دەهاتە گیان و لەش، ئەم

سەمایە هەرچی بەنەزمی سروشت نزیکتر بێ جوانترو ئینسانیترە. ئەگەر کە سەرو غەم بخاتە دەروون سۆزو فرمێسک هەڵدەخا.

ڕودەکی بە سیحری چەنگ و شیعری خۆی شا لە سەفەر دەگەڕێنێتەوە. تەنانەت بە پێ خاوسی سواری ئەسپەکەی دەبێ، مەولەوی ڕۆمی گەلێک پەسنی مۆسیقا دەکاو مەسنەوی بەنەینامە دەست پێکردووە.

گوێ دە بۆنەی چۆن سکاڵاو زاردەکا
شینی دووری و دابڕانی یار دەکا

ناله سرناو تهدید دهل
چیزکی ماند بدان ناقور کل
پس حکیمان گفته‌اند این چرخها
از دوار چرخ بگرفتیم ما
بانگ گردشهای چرخ است این که خلق
من سرایندش به تنبور و به‌حلق

دەتوانم بڵێم مەولەوی کورد، لە هەموو شاعیران زیاتر مۆسیقا کاری تێکردووە. لەو کاتانەی هیجران و چنگی غەمەکان بەربینگیان گرتووە. دەستە و داوێنی سازەکان بووە کە ببنە زمانی شین و سکاڵای.

ئاوازەی مەینەت نەدەروون سەد تەرز
چون چل چەنگ وە چەنگ خەمان بیەن بەرز
موغەننی کۆکەر سازانت وەهەم
سەمتووریێ تاریێ وەهەم کەرۆ جەم
سانەیچی دەخیل بێ دێر و درەنگ
موتریب فیدات بام دەف بدەر وە چەنگ
کەف بدەر وەدەف پەنجەت نەڕووی نەی
وێنەی باربەد جەبەزم ئارای کەی

لە شیعری مەولەویدا گیانی مۆسیقایی ئەوەندە بەهێزە، هەر خودی وشەکانی ئاهەنگ- مۆسیقان هەر بە بیستنی وشە دنیا خەیاڵاویەکە بەجوانی دەبینی و گوێت لە ترپەی دڵ و هەناسەکانیەتی.

زیلەی گوارە زرنگەی زەنگڵەی زەڕ
لەرزەی نەونەمام لەرەی لیمۆی تەڕ
شەوق زەرق و بەرق فەرق زەڕ کڵاو
ورشە و پرشەی خۆی کوڵم بۆ گوڵاو

لە ڕۆژگاری تاڵی حافزدا کە نەیتوانیوە هەناسەی دەروونی دەربڕێ، پەنادەباتە بەر مۆسیقاو لە زمانی سازەوە قسەی دڵی دەکا. هەربۆیەش وتوویانە ئەگەر زمان وەستا، مۆسیقا دەست پێدەکا.

دانی که چنگ و عود چه تقریر من کنند
پنهان خورید باده که تعریز من کنند
ناموس عشق و رونق عشاق من برند
عیب جوان سرزنش پیر من کنند

لە هەر شوێنێکی ئەم دنیا کەونارایەدا، کە میللەتێک بەزمان و دابو نەریت و جل و بەرگی تایبەتی خۆیانەوە دەژین و خاوەنی فەرهەنگی میللی خۆیانن، مۆسیقا لە هەموو دیاردەکان زیاتر گیان و روحی میللی تێدایە، چونکە مۆسیقا ڕاستەوخۆ لەنێو خەیاڵ و بیرو ئیحساس و غەم و شادی میللەتدا گیرساوەتەوە مۆسیقا زمانی ئیحساسی میللەتە، زمانی غەم و شادی و ئاواتەکانی میللەتە.

هەر جۆرە سازێکی میللی وەک زمانی زگماک ئامرازی پێوەندایەتی دەروون و دنیای دەرەوەیە. ئەگەر بمانەوێ میللەتێک بناسین، دەبێ زمان و فەرهەنگی بناسین. ئەگەر بمانەوێ دەروون و خەیاڵ و ئاواتەکانی بناسین دەبێ گۆرانی و مۆسیقای بناسین. ئەگەر گۆرانی و مۆسیقای نەناسین زمانی ئیحساس و فەرهەنگی نەناسین و خۆشی نەناسین.

لە زەمانی دەسەڵاتی هێتلەردا واگنەر گۆرانیبێژی بەناوبانگی ئەڵمانی بوو هێتلەر دەیوت هەرکەسێ بیەوێ ئەڵمانیا و ئەڵمانی بناسێت، دەبێ گۆرانییەکانی واگنەری بەڕوح و گیان ناسیبێ. کە بێتە باسی جۆری سازەکان دەنگیان هەر هەمان ڕوحی میللییە کە پێناسەی مێژینی خاوەنی خۆیانە بۆ وێنە سێ تاری هیندی، تا هیندی یەک مابێ، هەر بەو دەنگ و سۆزە کەونارایە دەمێنێتەوە. تەپڵی ئەفریقایی، گیتاری ئەمەریکایی تا هەتایە وەک هاوڕازی ڕوحی خاوەنی خۆیان دەمێننەوە هەروەهاش دەهۆڵ و زوڕناو شمشاڵ و تەمبوورو کەمانچە و...تاد کە تا بەعەشق و ڕوح مابین. لەگەڵماندا دەژین و هاورازی غەم و شادیمانن.

هەموو دەزانین هەر میللەتێک دەتوانێ زمانی میللەتێکی تر فێربێ، بەڵام بیرکردنەوە و خەیاڵ و ئیحساسی بەو زمانە بەئاسانی ناکرێ. لە بواری مۆسیقاشدا دەکرێ سازی میللەتێک بەزمان و ئاوازێکی بێگانە بێتە دەنگ، بەڵام ئایا دەتوانێ سۆزو هەستە میللییەکەشیان دەربڕێ؟ جا لێرەدایە کە دەڵێین مۆسیقا لەناوخوێن و ڕوحی هەموو ئینساناندا بۆ هەر کام بە زمان

و ئیحساسی خۆیان دێتە سۆزو ئاواز.

ئەوانەی کاری مۆسیقا دەکەن، دیارە ئەرکی زۆر گەورەیان لەسەرشانە. هونەرمەندی هەر میللەتێک کە بیەوێ هونەرمەند بمێنێ و ناوی نەمرێ، دەبێ زمانی ئیحساسی و عەشقی میللەتی خۆی بەجوانی بزانێ و بەو هەست زمانە بێتە جەزبەی ئەوین. ئەگەر کارەکانیان لەسەر بنەمای خەیاڵ و سۆزی میللی نەبێ، بێگومان هەرزوو بەزگەوە دەچن و وەک داخوشینی ئەستێرەیەک چەند کەسێک دەیانبینن و پاشان دەکوژێنەوە و بیردەچنەوە، بەڵام هونەرمەندی ڕاستی و خاوەن سۆزی ڕەسەن کە ترپەی دڵ و ئەوین و ئیحساسی میللەتی بزانێ و خۆی بکاتە زمانی ڕاستییەکانی دەروونی گەل ئەوە هەر نامرێ و وەک ئەستێرەیەکی پرشنگدار هەمیشە لەبەرچاوی بیرو خەیاڵی میللەتا دەژی و لەتروسکە ناکەوێ.

چونکە مۆسیقا، پێناسە و زمانی فەرهەنگی ئینسانە و نیشانەی شعوورو هونەر و خەیاڵ و ئەندێشەی ئازادی ئینسانە. ئەگەر مۆسیقات بچێت و نەیناسن، هونەرو ئیحساست دەچێ و کە هونەر و ئیحساست چوو، عەشقت دەچێ، کە عەشقت چوو. ڕوحت دەچێ، و خۆشت دەمری.

سەرچاوەکان:

١- مبانی عرفان و تصوف.

٢- مقدمةای بر شناخت موسیقی کالاسووا.

٣- داغستانی من، وەرگێڕانی عەزیز گەردی.

٤- دیوانی مەولەوی.

٥- کەلام و مەقامی کوردا، جەلیلی جەلیل.

٦- دیوانی حافظ.